

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Kultura społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie : model badawczy

Author: Marek Pacukiewicz

Citation style: Pacukiewicz Marek (2016). Kultura społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie : model badawczy. W: A. Gomółka, M. Pacukiewicz (red.), "Badanie kultury : ludzie, projekty, realizacje" (S. 74-88). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

MAREK PACUKIEWICZ

„Kultura społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie”: model badawczy

Spośród inicjatyw badawczych przygotowywanych dotychczas przez Zakład Teorii i Historii Kultury najsilniej przykuł moją uwagę projekt badań nad kulturą społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie z roku 1993. Nie tylko z racji jego zakresu oraz zróżnicowania wykorzystywanych źródeł ma on dla mnie charakter modelowy. Z perspektywy lat, jako osoba niezaangażowana w ówczesne prace Zakładu, mogę potraktować go jako soczewkę, w której skupia się większość naszych obecnych zainteresowań i strategii badawczych. Odnajduję w tym modelu zarówno swój własny horyzont poznawczy, jak i ślady prowadzące w stronę istotnych problemów współczesnego kulturoznawstwa. Projekt pozwala spojrzeć na nie z perspektywy zarówno historycznej, jak i metodologicznej, zwłaszcza że podejmuje zagadnienie relacji pomiędzy wzorami i praktykami tożsamościowymi w kulturze współczesnej.

Przemiany polityczne na początku lat 90. ubiegłego wieku doprowadziły do uzyskania niepodległości przez Kazachstan. Zmieniająca się sytuacja społeczno-polityczna w tym kraju oraz perspektywa wprowadzenia tam ustawy o języku narodowym spowodowały konieczność podjęcia na nowo tematu kazachstańskiej Polonii. Jak pokazują badania terenowe prowadzone w tamtym czasie pod kierunkiem Marka Gawęckiego¹, uwarunkowania kulturowe kazachstańskich Polaków stanowią złożony problem badawczy, obejmujący m.in. skomplikowane relacje swój-obcy oraz sposoby porządkowania przestrzeni kulturowej. Mimo że kwestia tożsamości narodowej łączona jest ze sferą idei czy dyskursu,

¹ Zob. M. GAWĘCKI: *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*. W: *Kazachstańscy Polacy*. Red. C. GROBLEWSKA. Warszawa 1996.

mamy w tym przypadku do czynienia z niezwykle złożonym kompleksem kulturowych praktyk oraz wzorców postaw i zachowań. Wprawdzie Marek Gawęcki podkreślał, że pomoc udzielana kazachstańskiej Polonii musi mieć charakter przemyślany i długofalowy, to jednak całościowe badania tej grupy nie zostały podjęte. Tymczasem po latach okazuje się, że repatriacja nie rozwiązała wszystkich problemów, a psychospołeczne uwarunkowania deklarowanego zadowolenia są bardzo złożone². Towarzyszy im niekiedy negatywna ocena dotychczasowych postaw i działań, formułowana przez naukowców zainteresowanych tą problematyką:

Obecnie toczą się, najczęściej publicystyczne, debaty na temat powrotu Polaków z Kazachstanu do Macierzy, roznamiętnione i niejednokrotnie zaciemniające ostrość postrzegania tego problemu. Taką sytuację uznać należy za korzystną, gdyż pozwala na upublicznienie tego zagadnienia. Jednak aby umożliwić im powrót do Ojczyzny przodków, potrzebne są jednoznaczne uchwały państwowe. A tymczasem nie waham się stwierdzić, że Macierz jakby wyrzekła się naszych rodaków żyjących w tym odległym kraju³.

Stosunkowo szybko badacze zwrócili uwagę na to, jak cząstkowa i fragmentaryczna jest dzisiaj nasza wiedza o skupiskach polskich w Kazachstanie, „począwszy od ustalenia ich liczebności, rozmieszczenia, przez ocenę ich statusu prawnego, stanu materialnego, charakterystykę ich struktury społecznej, aż do oceny postawy, dążeń i mentalności”⁴. Marek Gawęcki zauważa, że brak głębszego, antropologicznego podejścia skutkuje dużym uogólnieniem problemu i narzuceniem na grupę kazachstańskich Polaków gotowych kulturowych wyobrażeń:

W kraju zaczął funkcjonować wypaczony, ahistoryczny, „zatrzymany w czasie” wizerunek polskiej zbiorowości w Kazachstanie. Chciano widzieć tamtejszych Polaków jako zbiorowość jednorodną, do chwili obecnej szczególnie dyskryminowaną, żyjącą w skrajnie trudnych warunkach, bezgranicznie przywiązana do wiary i języka przodków i oczywiście wrogo nastawiona do systemu komunistycznego [...]. Skłonny jestem twierdzić, że w tym okresie zaczęliśmy nie tyle odbudowywać polską kulturę w Ka-

² Zob. J. GORBANIUK: *Psychospołeczne uwarunkowania zadowolenia z repatriacji Polaków z Kazachstanu*. Lublin 2008.

³ A. KUCZYŃSKI: *Polacy w Kazachstanie. Zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*. Krzeszowice 2014, s. 20 (podkr. oryg.).

⁴ W. WRZESIŃSKI: *Przedmowa*. W: *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*. Red. S. CIESIELSKI i A. KUCZYŃSKI. Wrocław 1996, s. 12.

zachstanie nawiązując do jej ukraińskiej przeszłości, co budować w sposób dość nieudolny nową jej „polsko-podobną” wersję⁵.

Pomimo to uogólnia się również perspektywę kazachstańską. Stwierdzenie, że „Marzenia o starej »bliższej ojczyźnie«, najczęściej różne od współczesnej rzeczywistości, stawały się podstawowym elementem tożsamości polskich wygnańców”⁶, okazuje się głównym punktem odniesienia diagnozy „zmitologizowanego i wyidealizowanego obrazu Polski u polskich mieszkańców Kazachstanu”⁷. Wskazując na antropologiczne, a nie potoczne znaczenie pojęcia „mit” należałoby w tym kontekście mówić nie tyle o fikcji, ile raczej o pewnym modelu myślowym, który umożliwia klasyfikowanie rzeczywistości. Przypadek społeczności pozostającej przez długi czas w izolacji względem macierzystej kultury narodowej umożliwia gruntowną analizę komponentów składających się na sposób myślenia grupy oraz próbę dookreślenia, z jakich źródeł kulturowych ona korzysta; omawiany projekt badawczy zmierzał właśnie w tym kierunku.

Tymczasem w obrębie współczesnych prób badawczych wskazać można, oprócz ważnych opracowań historycznych, dwa wątki próbujące dookreślić tożsamość kazachstańskiej Polonii. Z jednej strony wysuwane są tezy o „tożsamości wynalezionej”, którą przydano tamtejszym Polakom, a zatem mowa o pewnym konstrukcie dyskursywnym, tworzonym z pobudek pragmatycznych⁸. Z drugiej strony zwraca się uwagę na „wspólnotę przeżyć”, która jest zarówno znakiem tożsamości, jak i językiem symbolicznym umożliwiającym komunikację w grupie, co prowadzi jednak do zorientowania refleksji badawczej przede wszystkim na jednostkę: „[...] każdy z tych zbiorowych obrazów jest w pewnym sensie mozaiką indywidualnych pamięci”⁹. Nie dziwi zatem częste opieranie analiz przede wszystkim na wywiadzie biograficznym; podejście takie pozwala dookreślić kontekstualność tożsamości kazachstańskich Polaków i zwrócić uwagę na jej stosunkową stabilność niezależną od różnorodnych metamorfóz, jednakże wskazywane w tym kontekście typy tożsamości bardzo często rozdrabniają przywoływany kontekst z powodu użycia kategorii socjologicznych i historycznych¹⁰. Oczywiście jest, że tylko całościowe potraktowanie tego

⁵ M. GAWĘCKI: *Polacy w Kazachstanie – portret społeczności*. http://wspolnota-polska.org.pl/polonia_w_opracowaniach/9.html [data dostępu: 15.04.2015].

⁶ W. WRZESIŃSKI: *Przedmowa...*, s. 10.

⁷ *Ibidem*, s. 11.

⁸ M. GAWĘCKI: *Kontakty z ojczyzną a tożsamość Polaków w postsowieckim Kazachstanie*. W: *Repatriacja jako element polityki demograficznej Polski*. Poznań 2006, s. 66; cyt. za W. KUDELA-ŚWIĄTEK: *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Kraków 2013, s. 61.

⁹ *Ibidem*, s. 68.

¹⁰ Zob. L. JAKUBOWSKA: *Tożsamość kulturowa Polaków z Kazachstanu w kontekście tendencji globalizacyjnych*. Legnica 2011.

fenomenowi kulturowemu mogłoby przynieść wymierne rezultaty: dookreślenie strukturalnych, a nie tylko treściowych uwarunkowań omawianego zjawiska.

Celem projektu przygotowanego przez Ewę Kosowską i Eugeniusza Jaworskiego były pogłębione, wielomiejscowe badania stacjonarne w środowiskach kazachstańskiej Polonii, które miały umożliwić „określenie stanu wiedzy o tradycyjnej i współczesnej kulturze polskiej, opis specyfiki elit polskiego pochodzenia oraz zbadanie mechanizmów gwarantujących ciągłość respektowania norm kultur narodowych w warunkach zachwiania świadomości etnicznej”¹¹. Dodatkowo problem dookreślony został w podtytułach projektu, z których dowiadujemy się, że „procedury tożsamościowe” analizowane będą w ramach namysłu nad „granicami kontinuum kulturowego w warunkach izolacji przestrzennej”. Tym samym problem „wielorakich wyborów”, przed jakimi staje kazachstańska Polonia w tym czasie [s. 4], musi zostać określony w ramach „kontekstualnej interpretacji mechanizmów adaptacyjnych”. Widać wyraźnie, że kontekst kulturowy będący podstawą badań jest określony w perspektywie ciągłości kultury pojmowanej jako całość, ale też jako określona przestrzeń. W związku z tym zaznaczone w podtytule projektu „granice kontinuum kulturowego w warunkach izolacji przestrzennej” ściśle wiążą z sobą określoną, kontekstualną wiedzę kulturową ze specyficzną, lokalną ontologią.

Co więcej, ową ontologię określa co najmniej podwójny punkt odniesienia: z jednej strony lokalne kultury o charakterze etnicznym, z drugiej polska kultura narodowa wraz z jej rozwarstwieniem regionalnym. Znacząca jest w tym przypadku szczegółowa uwaga dotycząca problematyki terytorium: odrębnie (choć komplementarnie) należy analizować relację natura–kultury lokalne, osobno zaś relację natura–kultury napływowe [s. 10]. Świadczy to o tym, jak głęboko sięga według autorów projektu mechanizm adaptacji kulturowej. W ujęciu tym tożsamość narodowa nie jest tylko zbiorem dyskursów odniesionych do sfery idei, lecz przede wszystkim zespołem praktyk kształtujących określoną przestrzeń w kontekście innych kultur i odmiennych warunków naturalnych.

Zwraca uwagę w tym przypadku swoiste sprzężenie zwrotne wskazane w perspektywie poznawczej projektu: południowa Syberia i północny Kazachstan mają „węzłowe znaczenie dla zrozumienia dynamiki i trwałości naszej kultury” [s. 5], więcej: „Z perspektywy teorii kultury północny Kazachstan jest w relacji do Polski swoistym laboratorium, pozwalającym zaobserwować szereg zjawisk i mechanizmów, charakterystycznych dla izolatu, a więc ogniskującym w wyjątkowo wyraźny sposób inwariantność i specyfikę kultury macierzystej” [s. 6]. Oczywiście są tutaj nawiązania do szkoły konfiguracyonistycznej i koncepcji „wzoru kulturowego”, jednakże projekt w dużej mierze dąży do przekrocze-

¹¹ E. JAWORSKI, E. KOSOWSKA: *Kultura społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie. Kontekstualna interpretacja mechanizmów adaptacyjnych. Procedury tożsamościowe. Granice kontinuum kulturowego w warunkach izolacji przestrzennej. Opis projektu*. Katowice 1992, maszynopis, s. 5 [dalej numery stron zaznaczone będą w tekście głównym].

nia pewnych dylematów poznawczych wywołanych przez niniejsze propozycje teoretyczne. Samo określenie „dynamika i trwałość naszej kultury” dowodzi, że wzór kultury jest w tym przypadku jednostką nie tylko inwariantną, lecz także „dynamiczną”, co pozwala uniknąć traktowania kultur(y) jako muzealnego zbioru kubków, co swego czasu Michael Carrithers zarzucał Ruth Benedict¹². Zwraca moją uwagę, że w tym kontekście autorzy zdecydowali się wykorzystać pojęcie „dynamika”, które jest mniej kategoryczne, bardziej otwarte na kulturową praktykę, a nie dość ujednoznaczniającą problem kategorię „zmiany”. Również pojęcie „laboratorium” zostało wykorzystane w nieco inny sposób: o ile dla Ruth Benedict laboratoria, po pierwsze, były niemal sterylnymi przestrzeniami badawczymi, po drugie, miały przysłużyć się poznaniu kulturowych uniwersaliów¹³, o tyle w kazachstańskim projekcie badawczym „laboratorium” ulega precyzyjnemu skontekstualizowaniu. Oznacza to, że twórcy projektu nie skupiają się tylko na „wnętrzu” badanego przez siebie izolatu kulturowego, ale też bardzo precyzyjnie zaznaczają jego punkty odniesienia; w tym przypadku jest to zarówno lokalny kontekst terytorialny i kulturowy, jak i relacja z kulturą narodową. Dlatego też pomysł antropologicznego zbadania Polonii pozostającej przez długi czas w specyficznej izolacji, ale zaopatrzonej w długą pamięć kulturową, wydaje się ważnym wkładem w poznanie wielowarstwowej strukturyzacji kultury jako stylu życia i systemu wiedzy.

Kiedy zatem autorzy jako jeden z głównych celów badawczych wskazują „określenie stanu wiedzy o tradycyjnej i współczesnej kulturze polskiej, opis specyfiki elit polskiego pochodzenia” [s. 5], jasne jest, że wywołane zjawiska i grupy kulturowe pojmowane są na podstawie szerokiej, lecz dystrybutywnej definicji kultury, która ma być fundamentem wieloaspektowych i kompleksowych badań stacjonarnych. Zwraca uwagę nacisk, jaki kładą autorzy projektu na przekroczenie granic „konwencji etniczności”, która ich zdaniem zdominowała namysł nad Polonią kazachstańską. Uderzające jest, że dostrzega się tutaj ściśle antropologiczny potencjał badawczy w środowisku postrzeganym zazwyczaj przez pryzmat wąskiej definicji kultury. W omawianym przypadku jednostki wykształcone i utalentowane mają pomóc w określeniu nie tylko stanu wiedzy o polskiej kulturze tradycyjnej i współczesnej, lecz także „procedur tożsamościowych, werbalizowanego i pozawerbalnego systemu wartości, [...] wyobrażeń kulturowych identyfikowanych z Polską” [s. 7]. Tym samym w projekcie położono nacisk na wieloaspektowy, wielopoziomowy i wielokanałowy przekaz kulturowy: „W perspektywie teorii kultury jest to problem istotny, gdyż w większości dotychczasowych ustaleń język traktowany bywa jako podstawowe kryterium przynależności etnicznej i kulturowej. W przypad-

¹² Zob. M. CARRITHERS: *Dlaczego ludzie mają kultury? Uzasadnienie antropologii i różnorodności społecznej*. Przeł. A. TANALSKA-DULĘBA. Warszawa 1994, s. 33–36.

¹³ Zob. R. BENEDICT: *Wzory kultury*. Przeł. J. PROKOPIUK. Warszawa 1999, s. 84–86.

ku Polonii kazachstańskiej mamy do czynienia z wymianą języka, laicyzacją i jednoczesnym poszukiwaniem korzeni etnicznych w warunkach wyjątkowo i tragicznie skomplikowanych” [s. 7]. Tym samym otrzymujemy obraz kultury niezwykle dynamicznej. W efekcie badania powinny obejmować analizę wkładu Polaków w „budowanie pomostów kulturowych między Europą i Azją, [...] proces poznawania kultury kazachskiej, [...] kształtowanie racjonalnych norm współżycia społecznego, opartych na modelu europejskim, a przekraczających wąsko rozumiane determinanty etniczne” [s. 7].

Z przedstawionego przeglądu podstawowych celów i kontekstów badawczych wyłania się model eksponujący wieloaspektowość kultury kształtowaną przez interakcję i działanie w perspektywie długiego trwania. Sama kultura postrzegana jest w tym przypadku całościowo, pomiędzy skrajnościami definicji „elitarnej” i „etnicznej” kultury. Jako kontinuum zostaje ona dookreślona przez rozliczne praktyki, zróżnicowany przekład wiedzy (m.in. na linii wzorce–postawy, werbalne–proksemiczne itd.); ponadto projekt wyeksponował sposoby podtrzymywania tradycji w sytuacji izolacyjnej, ale w ciągłej relacji do kultury narodowej. Nie dziwi zatem fakt, że w przypadku omawianego projektu: „Ramą kulturową problematyki, zgodnie z przyjętą konwencją, pozostają pojęcia »całości« i »części«” [s. 10]. Relacja ta jest niezwykle istotna i oddaje, w moim przekonaniu, oscylację pomiędzy kulturową funkcją a strukturą oraz dylematy poznawcze z nimi związane. Strukturalizm uświadomił nam, że poszukiwanie funkcji danej całości kulturowej często prowadzi do jej homogenizacji; preferowana opcja analizy strukturalnej bardzo często rozbija jednak badaną całość na fragmenty. W omawianym przypadku „całość” zostaje wyeksponowana przez frapujące wskazanie na procedury tożsamościowe: w ten sposób analiza nie tylko może „rozbić” całościową formę kultury na pomniejsze składniki po to, aby wywołać ich istnienie, lecz także w procesie analizy może zostać ujawniony swoisty proces splatania większych całości z rozproszonych elementów – w przypadku Polonii byłby to proces podtrzymywania i odtwarzania wzorców na różnych, uświadamianych i nieuświadamianych poziomach egzystencji kulturowej. Opisany projekt przedstawia problem tożsamości narodowej nie tylko jako płataninę dyskursów, lecz przede wszystkim jako sieć kulturowych praktyk i wzorów, zarówno idealnych, jak i rzeczywistych.

Złożoność planowanych badań bardzo dobrze oddaje problematyka szczegółowa, którą rozpoczyna „charakterystyka otwartego terytorium” składająca się z następujących części: fizjografia, warunki geologiczne, meteorologiczne, klimatyczne; gospodarka wodna; surowce; naturalne determinanty zachowań proksemicznych charakterystyczne dla kultur lokalnych i napływowych, w tym „poetyka stepu” [s. 11]. Zwraca również uwagę w tym kontekście zróżnicowany dobór specjalistów partycypujących w badaniach: rolnik, filolog, historyk, historyk kultury, psycholog. Analogicznie charakteryzowane są kolejne trzy wielkie działy zagadnień szczegółowych: poziom substancjalno-instrumentalny, poziom

postaw, działań i współdziałań ludzkich oraz poziom psychognozeologiczny. W każdym z wymienionych działów zaobserwować można zachowanie proporcji pomiędzy materialną i mentalną treścią kultury, przedmiotem, działaniem i wzorcem¹⁴. I tak, w przypadku poziomu substancjalno-instrumentalnego nie pominięte zostały takie kwestie, jak sfera proksemiczna, recepcja kultury przedmiotowej czy (w przypadku typów budownictwa i organizacji przestrzeni) „stosunek do zmiany skali kulturowej jako efektu zmiany skali przestrzennej” [s. 11].

Z kolei na poziomie postaw, działań i współdziałań ludzkich oprócz problematyki kulturowych wzorów zachowań czy typów zachowań etykietalnych widać nacisk na materialny wymiar i podstawy struktur symbolicznych, np. „Symboliczne formy wyznaczników struktury społecznej w kontekście kultur lokalnych i napływowych” poprzedza „Schematyczny, ogólny opis lokalnej infrastruktury przemysłowej oraz struktury zatrudnienia” [s. 13]. Analogicznie, problematyka zasięgu pamięci kulturowej osadzona jest w kontekście przestrzennym: „Pamięć miejsca urodzenia, tradycji rodzinnej, sposobu odchodzenia pokoleń, losów deportacyjnych, pierwszych dni osiedlenia, krzywd, prześladowań, trudów adaptacyjnych, trudnych wyborów, największych sukcesów etc.” [s. 13]. W ten sposób synchroniczno-diachroniczne struktury kulturowe zyskują wymiar czasowo-przestrzenny, a szkielet społeczny obudowany zostaje treścią. Zwraca również uwagę, jak gęste sieci opisu łączą strukturę społeczną z modelami przekazu i praktykowania wiedzy, przy jednoczesnym uwzględnieniu złożonych relacji kulturowych: „Struktura ról społecznych wyodrębniona w oparciu o kryterium wiedzy. Punktem wyjścia winna być analiza siatki wykształcenia oraz symbolicznych form kultury polskiej pozostającej w kontekście lokalnego pluralizmu kulturowego (ukształtowane modele przetrwania Polaka w Azji Środkowej)” [s. 12].

Również na poziomie psychognozeologicznym obserwujemy duże zróżnicowanie praktyk i wiedzy wraz z różnymi kanałami przekazu; w rezultacie np. twórczość literacka jest tutaj rozumiana bardzo szeroko: „Motywacje i warunki jej powstawania, skala form, preferowany system językowy, zakres udostępniania. Literatura możliwa do »wywołania« (termin E. Czaplejewicza)¹⁵ jako efekt inspiracji instytucjonalnych (konkursy), okazjonalnych (spotkania rodzinne i to-

¹⁴ Ten złożony kompleks powiązań bardzo dobrze określa tytuł przygotowanego w 1991 roku przez Eugeniusza Jaworskiego kwestionariusza badawczego: *Człowiek, przedmiot, reguła*.

¹⁵ Odwołując się do określenia zaproponowanego przez prof. Eugeniusza Czaplejewicza, Jaworski wprowadził termin „źródło wywołane” na określenie wypowiedzi informatora, odpowiadającego na pytania kwestionariuszowe. W tej koncepcji „źródło wywołane” na równi ze „źródłem zastanym”, dostarczającym danych za pośrednictwem pisma lub w formie artefaktów, stanowią dwa podstawowe źródła wiedzy antropologicznej. Terminy „źródło zastane” – „źródło wywołane” zostały wdrożone w trakcie zajęć dydaktycznych i z czasem stały się częścią tezaury metodologicznego; w pracach badawczych Zakładu parytet obu typów źródeł jest wyraźny.

warzyskie) oraz poznawczych (aranżacje badawcze). Archiwa domowe” [s. 15]¹⁶. Szeroki zakres rejestrów kulturowych składających się na poszczególne zjawiska kulturowe widać także w przypadku określenia „Uświadamianych i werbalizowanych obszarów tradycji kulturowej identyfikowanych z Polską jako krajem macierzystym” – wymienione są tutaj takie elementy, jak terytorium, język, więzy krwi, własność, obyczaj, religia [s. 15].

Przyglądając się dookreślonej tak szczegółowo problematyce badawczej trudno nie pomyśleć o koncepcji „całościowego zjawiska społecznego” autorstwa Marcela Maussa. Zresztą niektóre fragmenty tego projektu mogą kojarzyć się z klasycznym modelem „układu gniazdowego” pojęć, ale też zjawisk, praktyk i artefaktów składających się na strukturę grupy znajdującej się na kulturowym pograniczu. Ten zestaw narzędziowy pozwala uchwycić zarówno jej trwałość, jak i dynamikę. Poszczególne elementy nie są jednak rozpatrywane w izolacji, co przede wszystkim przekłada się na praktykę badawczą: „Przywołane hasła problemowe znajdują dookreślenie i ograniczenie we wszystkich rodzajach kwestionariuszy opracowanych przez badaczy specjalistów” [s. 17]. Warto w tym miejscu odnotować uwagi redaktorów jednego z etnologicznych układów gniazdowych, które dość dobrze odzwierciedlają charakter omawianego projektu:

W kulturze bowiem, także w jej opisie [...], nie istnieją kategorie jednoznaczne. W semiotycznej teorii kultury znaczenie i sens tworzy kontekst i pragmatyka. Teza powyższa staje się szczególnie ważna przy wszelkich badaniach porównawczych kultur. Badania takie nie mogą być tylko mechanicznym zestawianiem zjawisk. Wiemy dzisiaj, że porównywać trzeba systemy, a nie ich elementy. Układ gniazdowy jest swoistym odwzorowaniem systemu kultury, który pokazuje zasady podległości i wzajemnych związków poszczególnych zjawisk kultury. Po drugie, pomiędzy grupami kategorii, jakie zostały wzięte pod uwagę, istnieją istotne związki merytoryczne. Tworzą one dla siebie wzajemny kontekst. Należą do zjawisk silnie umotywowanych światopoglądowo¹⁷.

Celem w przypadku omawianego projektu jest zatem przygotowanie swoistej, dynamicznej klasyfikacji kulturowej¹⁸. Przesądza o tym również skład

¹⁶ W tym czasie powstały już prace Ewy Kosowskiej, określające podstawowy horyzont poznawczy i metodologiczny kulturowej antropologii literatury, m.in. *Postać literacka jako tekst kultury. Rekonstrukcja antropologicznego modelu szlachcianki na podstawie „Potopu” Henryka Sienkiewicza*. Katowice 1990.

¹⁷ Wprowadzenie. W: *Układ gniazdowy terminów i słownik słów kluczowych wybranych kategorii kultury. Etos, obrzędy, demonologia, magia*. Red. C. ROBOTYCKI, W. BABIK. Kraków 2002, s. 10.

¹⁸ Zob. E. JAWORSKI, E. KOSOWSKA: *Antropologia i hermeneutyka. O tekstach Józefa Ligęzy*. Katowice 1994, s. 114.

specjalistów dobranych do opracowania poszczególnych problemów; reprezentują oni następujące specjalności: teoria kultury, historia kultury, psychologia i pedagogika społeczna, etnografia, folklorystyka, socjologia, historia, rolnictwo, sadownictwo, historia literatury polskiej, historia literatury rosyjskiej, językoznawstwo, bibliotekoznawstwo, natomiast podstawą wyznaczenia pola badawczego jest antropologia kulturowa [s. 10]. Dodatkowo badania zaprojektowano w taki sposób, aby każdy z problemów szczegółowych opracowywany był przez 3–6 specjalistów z danej dziedziny, z wykorzystaniem pomocy przedstawicieli środowisk lokalnych (np. pomoc duchownego w opracowaniu problemów religijnych); równocześnie zaplanowano badania krzyżowe, weryfikujące poszczególne perspektywy poznawcze.

W kontekście najnowszych propozycji teoretycznych z obszaru antropologii ukierunkowanej na badanie współczesności uderza fakt, że omawiany projekt niezwykle zagęszcza sieci analizy i interpretacji kultury zastanej, bazuje jednak na fundamencie precyzyjnego, otwartego opisu, opartego na metodyce „tradycyjnej” etnografii. Co ważne, podstawową jednostką opisu pozostają tutaj nie tylko całości kulturowe, lecz przede wszystkim kultura jako całość i kontekst. Jest to istotne, zważywszy na fakt, że obecnie niezwykle wyraźna jest tendencja do rezygnacji zarówno z pojęcia kultury, jak i z kontekstu w badaniach antropologicznych, z czym łączy się częściowo proces socjologizacji antropologii i kulturoznawstwa pod wpływem konstruktywizmu. W przypadku projektu badań Polonii w Kazachstanie okazuje się, że posługiwanie się pojęciem kultury jest w pełni uzasadnione: po pierwsze, projekt dobitnie pokazuje, że istotą kultury jest jej złożoność i zróżnicowanie, problemem jest nie samo to pojęcie czy jego ograniczenie, ale sposób rzetelnego opisu wycinka rzeczywistości, jaki ona stanowi; po drugie, kultura – niekoniecznie wprost werbalizowana – stanowi też podstawową jednostkę dookreślania tożsamości przez członków Polonii, również traktowanie jej jako modelu całościowego lub podstawowego punktu odniesienia nie unieważnia samej złożoności tego zjawiska i skomplikowania procedur samookreślenia; po trzecie, omawiany projekt eksponuje nie tylko złożoność granicy, lecz także jej wieloaspektowość i wielopoziomowość – co oznacza, że proliferacja tożsamości i całości w warstwie powierzchniowej niekoniecznie musi unieważniać ciągłość struktur głębokich, a z pewnością muszą być one porównywane. Dlatego autorzy projektu na każdym kroku podkreślają teoretycznokulturowy horyzont badań, równocześnie jednak zwracają uwagę na dynamiczną relację pomiędzy teorią i metodologią, opisem a jego analizą i interpretacją.

Wreszcie to, co uderza mnie w tym modelu, to zakres (by nie powiedzieć rozmach) w projektowaniu swoście warstwowego układu wybranego do badań terenu. Wydaje się, jakby twórcy projektu wykorzystali najistotniejsze pomysły wielu dotychczasowych szkół badawczych, łącząc je w spójną całość. Na przykład nacisk na geologię i ukształtowanie powierzchni wraz ze sposobami jej

wykorzystania i przekształcenia (rolnictwo, przemysł) to kwintesencja dyfuzjonizmu – przede wszystkim w zmodyfikowanym wydaniu amerykańskim, gdzie „myślenie mapą” oznacza tak naprawdę „myślenie przestrzenią kulturową” czy wręcz – „myślenie przyrodą” o kulturze. Ten obszar badawczy staje się fundamentem strategii konfiguracyjnego-kognitywistycznej. Równocześnie istotne jest w tym przypadku strukturalistyczne poszukiwanie swoistych modeli wyjściowych i siatek pojęciowych, „czytanie” znakowego wymiaru rzeczywistości kulturowej, zrównoważone jednak, na co wcześniej zwracałem uwagę, funkcjonalistycznym w swej proveniencji, lecz pogłębianym poszukiwaniem całości. Przypominają się w tym przypadku słowa Claude’a Lévi-Straussa, który stwierdził, że antropologiczne badania nad kulturą są podobne do muzyki ze względu na konieczność „doprowadzenia do mistrzostwa umiejętności korzystania z dostępnego warsztatu” o ograniczonej liczbie narzędzi, ale szerokim zakresie wariantów ich wykorzystania: „Antropologia sama w sobie, dzięki swojej bogatej tradycji, oferuje wystarczający zbiór możliwości wypowiedziania się”¹⁹. Nie chodzi zatem w tym przypadku o dopisywanie kolejnych kontekstów teoretycznych („habitus”, „sieci”, „gęsty opis”...), lecz o umiejętne rozlokowanie punktów obserwacyjnych przez autorów projektu „w” i „wokół” badanego zjawiska. Co więcej, perspektywy i metody badawcze stanowią podstawę wcześniej już scharakteryzowanego „warstwowego” opisu. W efekcie można odnieść wrażenie, że każdy punktowy problem potencjalnie prowadzi nas przez poszczególne sfery kultury do jej całości, całość zawsze pojmowana jest na podstawie konkretnego. Mentalne, materialne, geograficzne, egzystencjalne i językowe granice kultury nie pokrywają się z sobą w sposób ścisły, lecz przeplatają się tworząc skomplikowaną sieć współrzędnych.

Tego rodzaju szeroko zakrojony projekt badawczy może być oczywiście realizowany jako złożony proces. W przypadku badań nad kazachstańską Polonią zaplanowano trzy etapy badawcze w odstępach rocznych: pilotaż w maju 1994 roku oraz badania stacjonarne w sierpniu 1994 roku i w lipcu 1995 roku. Badania terenowe zaprojektowane zostały kompleksowo, interdyscyplinarnie. Autorzy projektu wzięli pod uwagę „możliwość modyfikacji [...] kwestionariuszy po przeprowadzeniu wstępnej części badań” [s. 17]. Również ostatni etap badań miałby charakter pogłębienia, uzupełnienia i weryfikacji dotychczas zebranych informacji. W dziedzinie metodyki zwraca uwagę nacisk na różnicowanie źródeł informacji: „Uwzględniamy wartość obserwacji, obserwacji uczestniczącej i wywiadu etnograficznego, a także metody opisu funkcjonowania instytucji kulturalnych – zależnie od ich specyfiki” [s. 17]. Po raz kolejny uwypuklona zostaje waga opisu jako punktu wyjścia do badań nad kulturą zastaną. Moją uwagę zwraca również dynamiczny sposób wykorzystania wy-

¹⁹ Cyt. za: W. KULIGOWSKI: *Antropologia refleksyjna. O rzeczywistości tekstu*. Poznań 2001, s. 128.

wiadu kwestionariuszowego. Współcześnie dość często przeważa koncepcja wywiadu swobodnego jako mniej strukturyzującego materiał, pozostawiającego większą możliwość dialogu badacz–informator. W przypadku omawianego projektu uwytłumiony zostaje potencjał kwestionariusza: zespół modyfikowanych kwestionariuszy pozwala na odtworzenie szerokiego i gęstego kontekstu praktyk kulturowych (przypominam, że kwestionariusze mają w tym przypadku sondować sfery kultury przez wyróżnione w projekcie problemy szczegółowe, a nie owe sfery izolować). Wszystko to składa się na obraz badań na szeroką skalę, dynamicznych, ale i zdyscyplinowanych.

Ponadto zwraca uwagę wyszczególnienie okresu przygotowawczego, okresu realizacji i etapu wykorzystania materiałów. W trakcie przygotowań zespół Zakładu Teorii i Historii Kultury nawiązał wstępne kontakty z Polonią kazachstańską, zaczęto gromadzić i opracowywać materiały (mapy, literaturę przedmiotu); powstało również kilka prac magisterskich z tego zakresu. Co ciekawe, na okres realizacji zaplanowano – w toku badań terenowych – spotkania seminaryjne, w trakcie których zdobytą wiedzę mogliby dzielić się badacze, ale też doszłoby do pogłębienia wymiany intelektualnej pomiędzy badaczami a Polonią. Ostatni etap miał doprowadzić do powstania syntetycznej publikacji naukowej *Kultura społeczności polskich w Kazachstanie i Azji Środkowej* [s. 19]. Nie udało się przygotować takiej monografii, ponieważ nie doszły do skutku planowane zespołowe badania społeczności polskich w Kazachstanie.

Natomiast wspomniane prace magisterskie, uzupełnione o dodatkowe informacje historyczne autorstwa Zygmunta Woźniczki i poprzedzone wstępem metodologicznym, złożyły się na przygotowaną do druku książkę. Niestety, jej także nie udało się wydać z powodu ówczesnego braku funduszy na publikację prac przeddoktorskich. Pierwsze magistrantki specjalności teoretyczno-kulturowej, pracujące pod kierunkiem prof. Ewy Kosowskiej, opracowały w latach 1994–1995 pięć tematów, które warto przypomnieć:

- Alina Bednorz: *Kulturowa rola kobiety na Syberii na świetle wybranych pamiętników z XIX wieku*;
- Krystyna Paradowska: *Specyfika Polonii kazachstańskiej. Problematyka tożsamości kulturowej w społecznościach polietnicznych*;
- Beata Wesołek: *Obcość jako czynnik mitogeny. Analiza antropologiczna relacji o losach Polaków w Kazachstanie*;
- Beata Włodyka: *Kazachstan jako kraina dzieciństwa. Mit raju utraconego á rebours w utworach autobiograficznych*;
- Barbara Żogała: *Rola Kościoła katolickiego w społeczności polietnicznej Azji Środkowej na przykładzie Kazachstanu*.

W kilka lat później tematem pracy magisterskiej, przygotowanej tym razem przede wszystkim na źródłach wywołanych, stały się kłopoty adaptacyjne kilku rodzin przybyłych z Kazachstanu w drugiej połowie lat 90. i osiadłych w różnych regionach Polski. Autorka rozprawy Olga Topol przeprowadziła obszerne

wywiady kwestionariuszowe w języku polskim i rosyjskim, uzyskując bardzo cenny materiał. Ponadto w archiwum zakładowym znalazły się materiały zdeponowane przez dra Jacka Maklesa, który kilka lat pracował w Kazachstanie jako lektor języka polskiego i zgromadził imponującą ilość informacji o kulturze tamtejszych środowisk polonijnych. Materiały te wymagały podówczas i nadal wymagają opracowania i pogłębionej interpretacji. Pozostaje żałować, że wysoka merytoryczna ocena „projektu kazachstańskiego” autorstwa Eugeniusza Jaworskiego i Ewy Kosowskiej nie zbiegła się ze zgodą na odpowiednie wsparcie finansowe.

Przedstawiając projekt starałem się zwrócić uwagę na jego „modelowość”. Mam w tym przypadku na myśli nie tylko lokalną egzemplaryczność, lecz także inwariantną, choć równocześnie oryginalną i inspirującą – również na płaszczyźnie teoretycznej – wizję badań nad kulturą. Omawiany projekt jest częściowo modelem „czegoś” i modelem „dla”²⁰: przedstawia kulturę jako całość (lokalną i partykularną a zarazem paradygmatyczną partyturę strukturalną), ale równocześnie określa proces badawczy zmierzający do jej opisu. Warto w tym kontekście przywołać propozycję Adama Pisarka, który diagnozę Wojciecha Burszty, że model strukturalny ma podwójne znaczenie, tzn. jest określonym założeniem ontologicznym wskazującym na systemowo-strukturalną naturę zjawisk kulturowych lub okazuje się końcowym rezultatem konstruowania struktur, uzupełnia stwierdzeniem, że model jest „podstawowym narzędziem antropologii”²¹. W przypadku projektu kazachstańskiego należy wziąć pod uwagę przede wszystkim tę pierwszą konotację: model jest tu ogólną ramą badawczą pełniącą nie tylko funkcję narzędzia systematyzacji. Dookreśla on również pole badawcze. Z kolei pełniąc funkcję rastra staje się równocześnie narzędziem badawczym wskazującym sfery kultury i sposoby ich badania. Nie chodzi tu zatem jedynie o prostą mediację pomiędzy empirią a teorią.

Zwraca uwagę fakt, że ten „modelowy” projekt, choć dookreślony od strony teoretycznej, jest niezwykle otwarty na szczegół. Wydaje mi się, że pozwala on przekroczyć wskazaną później przez Grzegorza Godlewskiego opozycję pomiędzy lunetą a radarem:

Gdy badacz postrzega rzeczywistość kulturową nie jak przez lunetę – a zatem nie w tych czy innych zobiektywizowanych ramach, dyktowanych przez przyjęty program lub paradygmat badawczy – lecz organizuje swoje podejście badawcze na podobieństwo radaru – a zatem otwierając się na kształty, w jakich rzeczywistość ta uobecnia się doświadczającemu jej czło-

²⁰ Zob. C. GEERTZ: *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*. Przeł. M.M. PIECHACZEK. Kraków 2005, s. 115–116.

²¹ Zob. A. PISAREK: *Model jako narzędzie antropologii kulturowej w ujęciu Claude’a Lévi-Straussa i Pierre’a Bourdieu*. „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1, s. 20. Chciałbym w tym miejscu podziękować drowi Pisarkowi za „modelowe” dyskusje.

wiekowi – wówczas relacja między tym, co ogólne, a tym, co szczegółowe, schodzi na dalszy plan. Na plan pierwszy wysuwa się wówczas to, co pierwotne – co konstytuuje dane doświadczenie, co w wyznaczonym przez nie obszarze określa podstawową sferę obecności człowieka w świecie i obecności kultury w człowieku²².

Strategia radaru: „wyklucza poglądy esencjalistyczne [...], [ma] do dyspozycji pewne całościowe modele badanej rzeczywistości, są to jednak modele z zasady otwarte, poddające się przekształceniom w odpowiedzi na nowe odkrycia”²³. Autor zastrzega jednak, że nie chodzi w tym przypadku bynajmniej o „imitowanie sposobu istnienia” kultury²⁴, lecz raczej o odnajdywanie kodu poza danymi doświadczenia²⁵.

Tymczasem kazachstański projekt łączy w sobie cechy lunety i radaru: otwarty jest na kod kazachstańskiego kontekstu kulturowego, jednak zagęszcza projektowany opis przez krzyżowe zastosowanie pojęć, koncepcji i metod badawczych pozwalających zarówno wskazać zasadnicze zjawiska kulturowe, jak i dookreślić sposób ich istnienia i zmiany. Być może powinniśmy zatem mówić w tym przypadku raczej o siatce badawczej, pozwala ona bowiem zarówno na określenie terytorium badań, jak i na bardziej szczegółowe dookreślenie poszczególnych jego części. Równocześnie podejście badawcze prezentowane w projekcie umożliwia nam ciągłe uświadamianie sobie granic metody jako narzędzia i pozwala nadawać teoriom charakter operacyjny. W tej tradycji badawczej wciąż można szukać alternatywy względem najnowszych tendencji, jak np. koncepcja „teorii ugruntowanej”²⁶, która w imię elastyczności i wierności empirii poszukuje teorii na poziomie faktów, co prowadzić może do zacierania wyrazistości opisu za pomocą nastawionych pragmatycznie, nie w pełni skoordynowanych praktyk idiograficznych.

Z perspektywy lat, będąc związany z Zakładem Teorii i Historii Kultury najpierw jako student, potem doktorant, asystent, wreszcie adiunkt, muszę przyznać, że charakteryzowany tu projekt badawczy bardzo konsekwentnie wdrażany był w model kształcenia, ustalił pewien horyzont badawczy i wizję badań nad kulturą obejmującą szerokie i zróżnicowane spektrum indywidualnych preferencji. Gdy po latach zaznajomiłem się z przygotowanym w 1993 roku opisem, odkryłem, „skąd się wzięły” niektóre pomysły. Przypominam sobie na przykład, że prowadzący zajęcia często zachęcali nas do przygotowy-

²² G. GODLEWSKI: *Luneta i radar: o dwóch strategiach badań kulturoznawczych*. W: *Kulturoznawstwo: dyscyplina bez dyscypliny?* Red. W.J. BURSZA, M. JANUSZKIEWICZ. Warszawa 2010, s. 58.

²³ Ibidem, s. 56.

²⁴ Ibidem, s. 60.

²⁵ Ibidem, s. 61.

²⁶ Zob. np. K. CHARMAZ: *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Przeł. B. KOMOROWSKA. Red. K. KONECKI. Warszawa 2009.

wania konspektów prac bardzo zbliżonych do modelu zawartego w projekcie badań nad kazachstańską Polonią. Podobny był w tym przypadku nacisk na rozmach i precyzję, dystans metodologiczny przy jednoczesnej wierności konkretowi. W projekcie tym odnalazłem model, który ukształtował wielu z nas i w którym w dalszym ciągu wielu z nas się odnajduje; nie sposób nie myśleć w tym kontekście w kategoriach „zespołu”, który w projekcie kazachstańskim okazuje się podstawową jednostką badawczą. Model ten uwrażliwia nas na konieczność „całościowego ujęcia” problemu kultury, a jak zauważyła swego czasu Zofia Sokolewicz, w dyskusji nad tą strategią „nie należy brać jako argumentu rozstrzygającego, że ideał ten rzadko jest realizowany”²⁷.

Bibliografia

- BENEDICT R.: *Wzory kultury*. Przeł. J. PROKOPIUK. Warszawa 1999.
- CARRITHERS M.: *Dlaczego ludzie mają kultury? Uzasadnienie antropologii i różnorodności społecznej*. Przeł. A. TANALSKA-DULĘBA. Warszawa 1994.
- CHARMAZ K.: *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Przeł. B. KOMOROWSKA. Red. K. KONECKI. Warszawa 2009.
- GAWĘCKI M.: *Polacy w Kazachstanie – portret społeczności*. http://wspolnota-polska.org.pl/poloniamw_opracowaniach/9.html [data dostępu: 15.04.2015].
- GAWĘCKI M.: *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*. W: *Kazachstańscy Polacy*. Red. C. GROBLEWSKA. Warszawa 1996.
- GEERTZ C.: *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*. Przeł. M.M. PIECHACZEK. Kraków 2005.
- GODLEWSKI G.: *Luneta i radar: o dwóch strategiach badań kulturoznawczych*. W: *Kulturoznawstwo: dyscyplina bez dyscypliny?* Red. W.J. BURSZA, M. JANUSZKIEWICZ. Warszawa 2010.
- GORBANIUK J.: *Psychospołeczne uwarunkowania zadowolenia z repatriacji Polaków z Kazachstanu*. Lublin 2008.
- JAKUBOWSKA L.: *Tożsamość kulturowa Polaków z Kazachstanu w kontekście tendencji globalizacyjnych*. Legnica 2011.
- JAWORSKI E., KOSOWSKA E.: *Antropologia i hermeneutyka. O tekstach Józefa Ligęzy*. Katowice 1994.
- JAWORSKI E., KOSOWSKA E.: *Kultura społeczności polskich w północno-wschodnim Kazachstanie. Kontekstualna interpretacja mechanizmów adaptacyjnych. Procedury tożsamościowe. Granice kontinuum kulturowego w warunkach izolacji przestrzennej. Opis projektu*. Katowice 1992, maszynopis.
- KOSOWSKA E.: *Postać literacka jako tekst kultury. Rekonstrukcja antropologicznego modelu szlachcianki na podstawie „Potopu” Henryka Sienkiewicza*. Katowice 1990.

²⁷ Z. SOKOLEWICZ: *O pojęciu całości i systemu w etnologicznych badaniach nad kulturą. Część II. „Etnografia Polska” 1986, z. 2, s. 21.*

- KUCZYŃSKI A.: *Polacy w Kazachstanie. Zestania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*. Krzeszowice 2014.
- KUDELA-ŚWIĄTEK W.: *Odpamiętane. O historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Kraków 2013.
- KULIGOWSKI W.: *Antropologia refleksyjna. O rzeczywistości tekstu*. Poznań 2001.
- PISAREK A.: *Model jako narzędzie antropologii kulturowej w ujęciu Claude'a Lévi-Straussa i Pierre'a Bourdieu*. „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” 2015, nr 1.
- SOKOLEWICZ Z.: *O pojęciu całości i systemu w etnologicznych badaniach nad kulturą. Część II. „Etnografia Polska” 1986, z. 2.*
- Układ gniazdowy terminów i słownik słów kluczowych wybranych kategorii kultury. Etos, ob-rzędy, demonologia, magia*. Red. C. ROBOTYCKI, W. BABIK. Kraków 2002.
- WRZESIŃSKI W.: *Przedmowa. W: Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność*. Red. S. CIESIELSKI i A. KUCZYŃSKI. Wrocław 1996.